



**Balkan Ülkelerinde Mevlâna Muslihuddin Bin Abdülgani'ye Ait Vakıf Camilerinin
Son Cemaat Yerleri Hakkında Tipolojik Bir Değerlendirme**

***A Typological Evaluation of the Last Prayer Halls in the Endowment Mosques of Mevlâna
Muslihuddin bin Abdulgani in the Balkan Countries***

Saliha TANIK¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, Türkiye,
saliha.tanik@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5406-2608

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
19.11.2024
Kabul/Accepted:
24.06.2025

DOI:

10.18069/firatsbed.1588186

Anahtar Kelimeler

Muslihuddin bin
Abdülğani, Balkanlar,
Vakıf Camiler, Son Cemaat
Yerleri, Vakfiye.

ÖZ

Mevlâna Muslihuddin bin Abdülgani hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunmasa da kendisinin zengin vakıflara sahip olduğu bilinmektedir. Arapça olarak yazılmış vakfiyesinde geçtiği gibi Kosova, Makedonya ve Sırbistan topraklarında birçok hayratı mevcuttur. Vakfiyesinin 1550 tarihli olması nedeniyle kendisinin 16. yüzyılda yaşamış ulema zümresine ait zengin bir eşraftan olduğu söylenebilir. Özellikle vakıf eserlerine vakfettiği zengin akarları vakfiyesinde geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Bahse konu olan üç bölgede yaptırdığı camiler benzer özellikler göstermesi bakımından önemlidir. Her üçünün de tek kubbeli kübik bir harim mekânından sonra önlerinde dikdörtgen bir son cemaat yeri uzanır. Söz konusu yapıların önündeki iki kubbeli son cemaat mahallerinin iki sivri kemerle dışa açılması ve yandan girişli olması dikkat çekicidir. Her üç yapı da plan ve cephesel nitelikleri ile Erken Osmanlı Mimarisi'nin özelliklerini taşımaktadır. Son cemaat yerlerindeki bu tipoloji denemesinin Balkanlar'da Bali Bey Camii dışında uygulanmadığı görülmektedir. Anadolu örneklerine bakıldığında ise bu tipolojinin daha erken örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Yaptığımız araştırma sonucunda Anadolu'daki bu tür son cemaat yerlerinin 14. yy.'da Beylikler döneminden başlayıp 16. yy.'ın ikinci yarısına kadar nadir de olsa cami ve mescitlerde uygulandığı görülmektedir. Bu çalışmada, Muslihuddin bin Abdülgani'nin tek kubbeli camilerinin son cemaat yerleri hakkında tipolojik bir değerlendirme sunularak Balkan ve Anadolu'daki örneklerle kıyas sağlanıp analizlerde bulunulacaktır.

ABSTRACT

Although detailed information about Mevlâna Muslihuddin bin Abdülgani is scarce, he is known to have owned numerous significant waqfs, as stated in his 1550 waqfiyya. His charitable foundations were established across a variety of countries, including Kosovo, Macedonia, and Serbia. The waqfiyya also details substantial real estate assets he dedicated to these endowments. The mosques which were built by Muslihuddin share common architectural features: a single-domed, cubic prayer hall followed by a rectangular vestibule. These vestibules, with pointed arches and side entrances, exhibit characteristics of Early Ottoman Architecture, a typology largely that is confined to the Balkans, aside from the Bali Bey Mosque. Earlier examples of this typology are found in Anatolia, where such vestibules began to appear in the 14th century during the Beyliks period and continued sporadically into the early 16th century. This study provides a typological evaluation of the vestibules in Muslihuddin's mosques, comparing them with examples from both the Balkans and Anatolia.

Atf/Citation: Tanık, S. (2025). Balkan Ülkelerinde Mevlâna Muslihuddin Bin Abdülgani'ye Ait Vakıf Camilerinin Son Cemaat Yerleri Hakkında Tipolojik Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 3, 1055-1072.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Saliha TANIK, saliha.tanik@hbv.edu.tr

1. Giriş

Mevlâna Muslihuddin bin Abdülgani hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Miladi 1550 tarihli Arapça vakfiyesine¹ göre söz konusu bâninin Üsküp'te Dükkancık Camii, Şengül Hamamı ve Kurşunlu (Taş) Han, Sırbistan Yenipazar'da (Novi Pazar) Altun Alem Camii, Sıbyan Mektebi ve İmam Meskeni, Kosova Trepçe'de bir mescit ve pek çok hayrat vakfettiği anlaşılmaktadır. Vakfiyesinde ayrıca Müezzîn Hoca ve El-Ma'dini gibi lakaplarla anılmıştır. Söz konusu lakapların yaptığı işlerle alakalı olduğu, müezzîn lakabından hareketle sultanın çocuklarının hocası ve ikinci lakabından dolayı bir maden kiralayıcısı olabileceği üzerinde durulmuştur (Kumbaracı Bogoyeviç, 2008: 163). Kendisinin Üsküp eşrafından olduğu tahmin edilmektedir (İbrahimi, 1994: 19). Kaleşi, çeşitli şehirlerde birçok vakıf eseri olmasından dolayı kendisini zengin biri olarak addederek Mevlâna künyesinden ötürü ulema zümresine mensup biri olarak varsaymaktadır (Kaleşi, 1972: 222). Varlıklı biri olan bâninin büyük vakıf eserlerinin Üsküp'te olduğu düşünüldüğünde kendisinin madenci sıfatıyla Trepçe'de ikamet ettiği fakat Üsküp idari merkezle de bağlantılı olduğu söylenebilir (Kul, 2021: 87). Muslihuddin bin Abdülgani'nin günümüz Sırbistan, Makedonya ve Kosova topraklarında yer alan üç cami hayratında benzer özellikte bir plan tipolojisi denenmiştir. Her üçü de tek kubbeli cami harimlerinin kuzey cepheleri önündeki son cemaat mekânları iki birimli ve kubbeli olarak düzenlenmiştir. Bu yönüyle harime giriş, doğu yan kenarlardan verilmiştir. Mekânların güney duvarı üzerinde dış mihrap yer aldığı ve batı duvar yüzeyinin ekseninde minare bulunduğu anlaşılmaktadır. Makedonya Üsküp'teki Dükkancık Camii, 2003 yılında ibadet yerlerini birinci derecede korumak amacıyla yıkılmıştır. Yerine aslına uygun olarak betonarmeden inşa edilen yapı ibadete açılmıştır. Kosova Trepçe'deki cami günümüzde harap vaziyettedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Kosova İslam Birliği arasındaki anlaşmaya göre Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan restorasyon projesi (Meraki ve Meraki, 2016) yarım kalarak uygulanmamıştır. Sırbistan Yenipazar'daki Altun Alem Camii ise günümüze kadar özgün durumunu koruyabilmiştir.

İsmi zikrettiğimiz eserler çeşitli yayınlarda bahsedilmektedir². Zikredilen yayınlarda bahse konu olan yapı, belirtilen coğrafya içinde diğer eserlerle birlikte tanıtılmıştır. Restorasyon dergisinde çıkan makalede ise Kosova'daki caminin rölöve, restitüsyon ve restorasyon proje ve süreçleri anlatılmıştır. Vakıflar Dergisi'nde yer alan makalede tarih metodolojisi ışığında arşiv belgeleri desteğinde Muslihuddin Efendi'nin kurduğu vakıf üzerinde durulmuştur. Bizim araştırmamızın hedefi ise Muslihuddin bin Abdülgani'ye ait üç caminin Osmanlı Mimarlığında nadiren uygulanan kubbeye örtülü iki kemer açıklıklı son cemaat mekânlarının tipolojisine değinerek hem Balkan hem de Anadolu'daki etkileşimleri üzerine değerlendirmede bulunmaktır. Bahse konu yayınlarda söz konusu mahallerin kısa bir tanımı yapılması tercih edilmiştir.

Son cemaat yerleri cami mimarisinde her zaman önemli yere sahip olmuştur. Son cemaat mekânı genelde birden fazla sütunların art arda sıralandığı revak dizisiyle tasarlanmıştır. Revak uygulaması yağmur ve rüzgâr gibi doğa olaylarından ziyade sıcaktan korunmak için yapıldığı bilinmektedir (Mülayim, 2008: 22). Terim olarak camilerin giriş yönü üzerinde namaza geç kalanlar için oluşturulmuş revaklı bölümdür. Ana kapının her iki yönünde yer alan mekânın zemini yarım metre kadar avlu döşemesinden yüksekte bulunmaktadır (Hasol, 2016: 425; Sözen ve Tanyeli, 2010: 280). Bu mekâna zaman aralıklarında “sofa” denildiği, sofa teriminin de “suffe”den geldiği bilgisiyle öncül uygulamanın Mescid-i Nebevi olduğu belirtilir (Çaycı, 2017: 166). Dolayısıyla namaza geç kalan müminlerin ihtiyacını karşılayan mekân, ayrıca oturup dinlenen ve hasbihal edilen yere de dönüşmüştür (Çaycı, 2017: 167). Ayrıca bu revaklı mekânlar deprem, yangın gibi doğal afetlerde

¹ VGMA, Df. 632, Sf. 494-498, Sıra 209

² Kaynaklar için bkz. Kumbaracı Bogoyeviç, L. (2008). *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul: Enka Yayınevi.; İbrahimi, M. (1994). *Dükkancık Camii*. TDV *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 19, 19), İstanbul: TDV Yayınları.; Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri (Yugoslavya)*. III. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.; Andrejevic, A. (1984). *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji – kupolne džamije*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU); Zdravkovic, I. (1964). *Izbor Gradze la Proučavanj e Spomenika Islamske Arhitekture u Jugoslaviji*, Beograd.; Virmića, R. (2012). *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri*. (Cilt I.), Kosova: Kosova Türk Araştırmacıları Derneği.; İbrahimgil, M.Z. ve Konuk, N. (2006). *Kosova'da Osmanlı Mimârî Eserleri*. (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.; Tuncer, H. (2021). *Kosova'daki Osmanlı dönemi camileri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.; Şkrijelj, Z. (2024). *Osmanlı dönemi novi pazar'da imar faaliyetleri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.; Meraki, Ş. ve Meraki, F. (2016). *Kosova'da Muslihuddin/Müezzîn Hoca Camisi*. *Restorasyon Yıllığı*, 13, 66-85.; Kaleşi, H. (1972). *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*. Pristina: Zajednica naucnih ustanova Kosova.; Kul, E. (2021). Muslihuddin Bin Abdülgani (Müezzîn Hoca) Vakfı. *Vakıflar Dergisi*, 55, 85-99, <https://doi.org/10.16971/vakiflar.831931>

halkın sığındığı yerler olmuştur (Arseven, 1956: 703). Tek kubbeli ve önünde son cemaat revakı bulunan cami veya mescitlerin 14. yüzyıldan itibaren görüldüğü ifade edilmektedir (Erdmann, 1962: 150)³. Arseven de son cemaat yeri revaklarının Beylikler ve Osmanlı döneminde görüldüğünü vurgulamıştır (Arseven, 1956: 703). Fakat Selçuklu Dönemi'nde Konya ve çevresinde görülen kare planlı ve kubbeli mescitlerin önündeki giriş holü (Önder, 1962: 98; Aslanapa, 1973: 66-70) son cemaat yerlerinin prototipi kabul edilebilir. Konya Sırçalı Mescit'in (13.yy.) kare planlı, kubbeli ve önünde üç sivri kemer açıklığıyla yandan dışarı açılan üç bölümlü son cemaat yeri, 14.yy. içinde gelişerek Osmanlı döneminin tek kubbeli ve üç bölümlü son cemaat yerine sahip cami tipine temel oluşturmuştur (Özüdoğru, 2005: 4). Bu mekânların dönem içinde işlev ve mimari yönden farklı anlamlar taşıdığı ve zamanla değişikliğe gidildiği belirtilmektedir (Katoğlu, 1966: 82). İlk devir Osmanlı camilerinde ise tek kubbeli yapıların önündeki son cemaat yerlerinin bölmeleri tonoz veya kubbe ile örtülü olup çoğunlukla minare yer almaktadır (Kuran, 1964: 3).

2. Materyal ve Metot

Yaptığımız araştırmada söz konusu yapılardan ikisi incelenip fotoğrafları çekilmiştir. Kosova'daki yapı bölgede siyasi gerilim olduğu için gidilememiştir. Yapıya ait fotoğraflar yayınlardan ve özel arşivden sağlanmıştır. Dükkancık Camii'nin özgün planı var olan plandan değiştirilerek verilmiş, günümüz planı ise AutoCad programında tarafımızca çizilmiştir. Altun Alem Camii ise mevcut plandan değiştirilerek aktarılmıştır. Arapça vakfiye, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden temin edilerek tarafımızca okunmuştur. Söz konusu yapıların Anadolu'daki örnekleri için çok sayıda yayın taranmış gerekli plan ve fotoğraflar yayınlardan elde edilmiştir. Bazı fotoğraflarda, web sitelerinden yararlanılarak sitenin adı erişim tarihi ile birlikte verilmiştir. Muslihuddin bin Abdülgani'nin vakıf camileri ayrı ayrı katalog halinde tanıtılarak son cemaat mahalleri üzerinde durulmuştur. Değerlendirme ve Karşılaştırma bölümünde ise Türkiye ve Balkanlardaki camilerin son cemaat yerlerinin tipolojileri hakkında benzer ve farklı özelliklerin karşılaştırılması yapılmıştır.

3. Muslihuddin Bin Abdülgani'ye Ait Üç Vakıf Camisi

3.1. Dükkancık Camii

Üsküp şehrinin kuzeybatı yönünde yer alan yapı, gerçekleşen depremde büyük hasara uğrayarak güney ve doğu cephe duvarlarının bazı bölümleri yıkılmıştır (Kumbaracı Bogoyeviç, 2008: 164). Caminin batı ve kuzey duvarı 2001 yılına kadar kısmen ayakta kalmıştır. Minaresinin tamamı sağlam olan cami, 2003 yılında kuzeybatı yöndeki duvarlar özgünlüğünü koruyarak yeniden yapılmıştır. Dükkancık Camii'nin yanında bir çeşmenin bulunduğu arşiv belgesine⁴ göre söylenebilir. Bu belgede caminin Vakıflar Nezareti bütçesinden 16. 739 kuruş harcanarak tamir edildiği bilgisi de bulunmaktadır. Muslihuddin bin Abdülgani'nin Üsküp'te inşa ettirdiği cami, bir külliye topluluğu içinde yer almaktadır. Cami ile birlikte külliye birimlerinden Han, Hamam, Su Kemerli ve çeşmelere ait 1550 tarihli Arapça vakfiye hazırlanmıştır⁵. Vakfiyede zikredilen eserlerin ihtiyaçlarına meşrut olmak üzere sınırları ve özellikleri verilmiş olan gayr-ı menkuller vakfedilmiştir. Caminin inşa kitâbesi bulunmamaktadır. Tarihlemeyi, vakfiyenin düzenleme tarihine göre vermek mümkündür. Söz konusu yapı kare planlı ve kubbeli cami tipine girmektedir. Cami kesme taş ve tuğladan almalı olarak inşa edilmiştir. Kare planlı harim mekânından sekizgen kasnaklı kubbeye geçişte dilimli tromplar kullanılmıştır. Yapının kuzeyinde iki kemer açıklıklı son cemaat yeri uzanmaktadır⁶. Son cemaat yerinin batı yanı kapalı iken kuzey ve doğu yanları ise geniş yayvan sivri kemerli bir revak şeklinde düzenlenmiştir. Revakın doğu yanı tek, kuzey yanı ise çift kemerli bir açıklığa sahiptir ve kemerler batı yanda duvara bitişik, kuzey ve doğu yanda ise serbest konumlu birer ayağa oturtulmuştur. İlerleyen yıllarda son cemaat yerinin doğu yönü kapatılmış ve yüzeyinde küçük bir açıklık açılmıştır. Günümüzde ise, restorasyondan sonra doğu yön

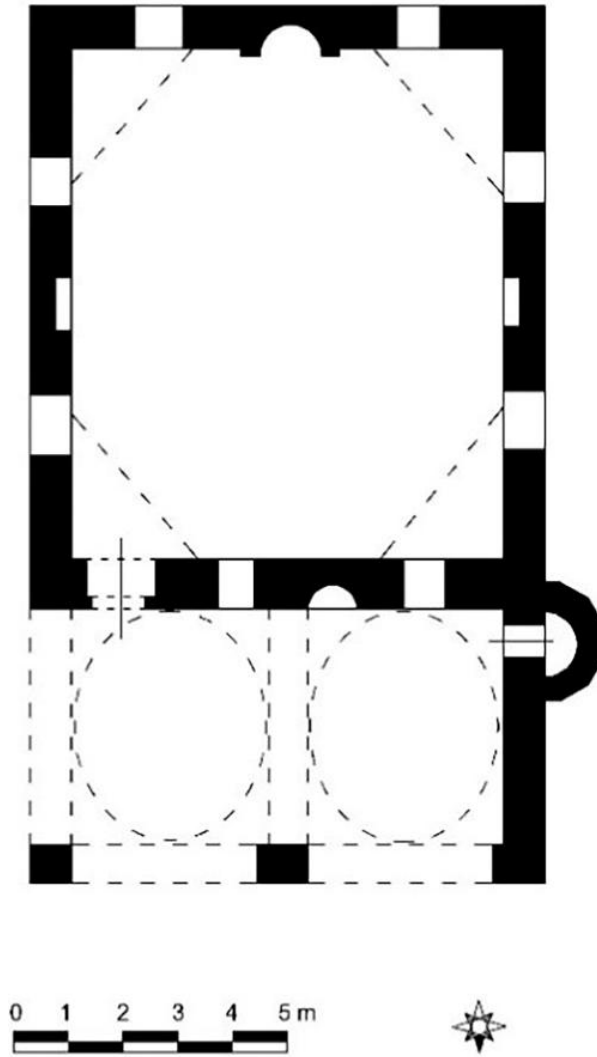
³ Erdmann, son cemaat yerini Osmanlılarla birlikte mimariye girdiğini, bu zamana kadar bu şeklin bilinmediğini belirtmiştir. Bunun örneğinin de Bizans kiliselerindeki narteks bölümü olduğunu vurgulamıştır.

⁴ BOA, İ.EV. 35, 65/1-2. (16 Mart 1904).

⁵ VGMA, 632/ 494-498/206. (19 Ocak 1550)

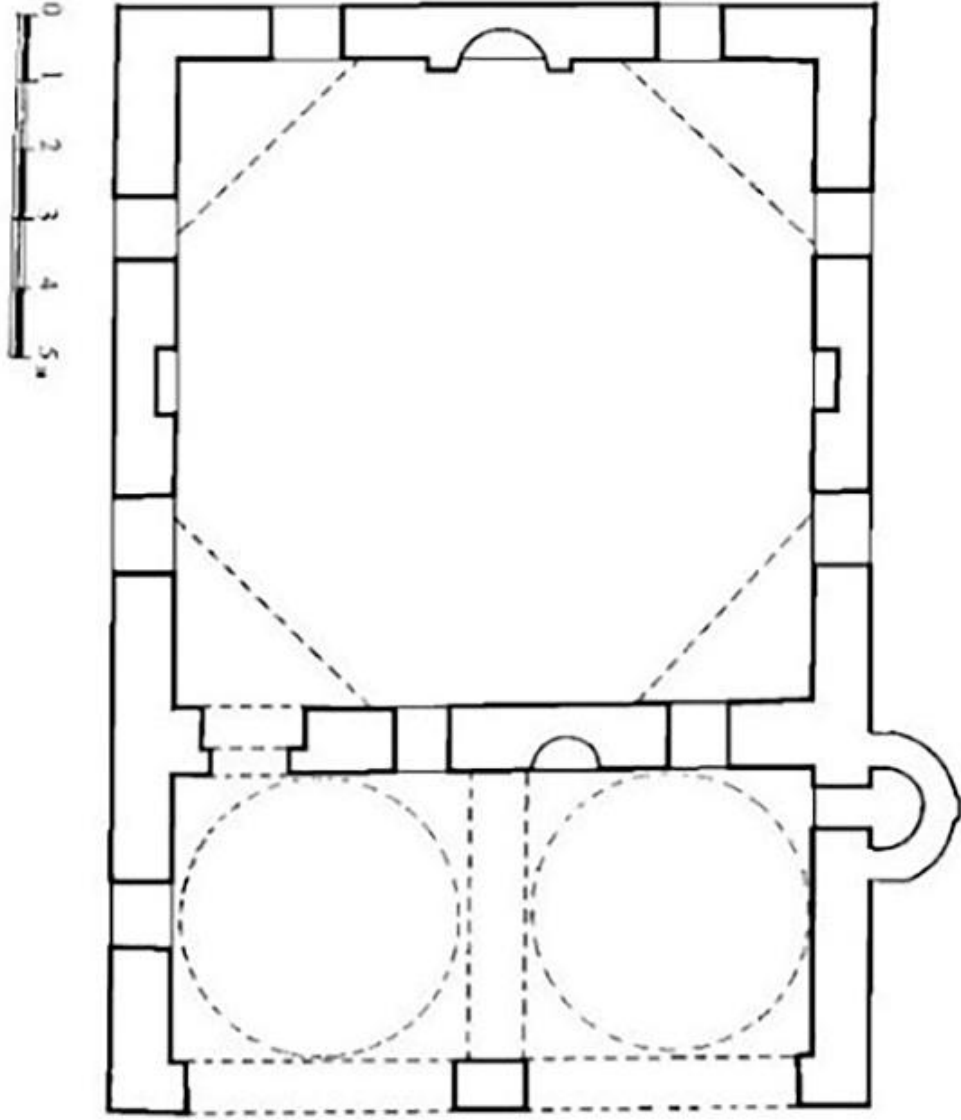
⁶ Eski arşiv fotoğrafına bakıldığında son cemaat yerinin doğu yöndeki kemer açıklığının daha geç dönemlerde yapılan onarımlarda kapatılarak sadece bir pencere açıklığı bırakıldığı görülmektedir. Doğru yönün özgün halde açık olduğu kanaatindeyim.

aslına uygun olarak yeniden açık olarak düzenlenmiştir (Kumbaracı Bogoyeviç, 2008: 164)⁷. Fakat günümüzde taşıyıcı ayakların yerine silindirik formlu sütunlar kullanılmıştır. Kemer üzengi hattında ahşap birer gergi görülmektedir. Yapı alması tarzda inşa edilmiştir. Son cemaat revakı muntazam kesme taş işlemeciliğe sahiptir ve güney duvarında dış mihrap yer almaktadır. Mekânın güney ve batı duvarlarında sıva altında özgün alması duvar tekniği gözlenmektedir. Dış mihrabın yan kenarlarında dikdörtgen açıklıklı birer pencere bulunur. Mekânın iki birimli olmasından dolayı camiye giriş sola kaydırılmıştır. Batı yönde ise zemin yükseltilerek son cemaat yerinin orta sütununun aksına dış mihrap yerleştirilmiştir (İbrahimi, 1994: 19). Son cemaat yerinin iç mekânında, revaktaki taşıyıcıdan güney duvara yayvan bir sivri kemer uzanmaktadır. Bu şekilde mekân ikiye bölünerek eş değer ölçüde kare bir alan meydana getirilmiştir. Bu alanın çift kubbeleri yüksek sekizgen kasnaklı olup eş yüksekliktedir. Eski arşiv fotoğrafları incelendiğinde mekânın üst örtülerinin tuğla örgülü ve kurşun kaplamalı olduğu gözlenmektedir. Minare, harim kütle duvarı ve son cemaat yerinin batı yöndeki duvarı arasına yerleştirilmiştir. Poligonal formlu minare tek şerefeli olup üzeri konik külahlıdır (Şekil 1-3.; Foto. 1-4).

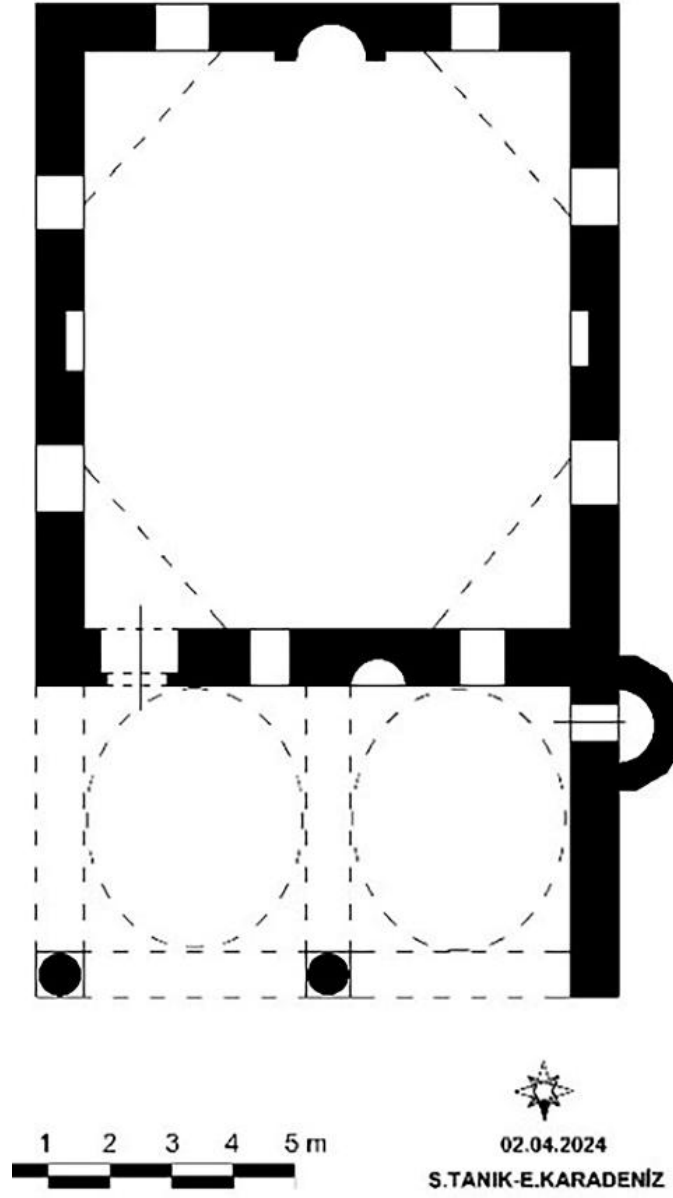


Şekil 1. Üsküp Dükkancık Camii Planı (Andrejevic 'ten Değiştirilerek)

⁷ Kumbaracı Bogoyeviç de son cemaat yerinin doğu cephe yüzeyinin özgün halde açık olduğu kanısında olup burada yer alan kemerlerin bu iddiayı doğruladığını belirtmektedir. Onarımlar sırasında mekânın doğu cephesinin kapatıldığını tahmin etmektedir.



Şekil 2. (Andrejevic, 1984:53)



Şekil 3. Günümüz Planı (S. Tanık-E. Karadeniz)



Foto 1. Dükkançık Camii Eski Görünümü
(Makedonya Koruma Kurul Arşivi)



Foto 2. (1968) (Makedonya Koruma Kurulu Arşivi)



Foto 3. Son Cemaat Revağı Yıkılmadan Önce (*Kumbaracı-Bogoyeviç, 2008:115*)



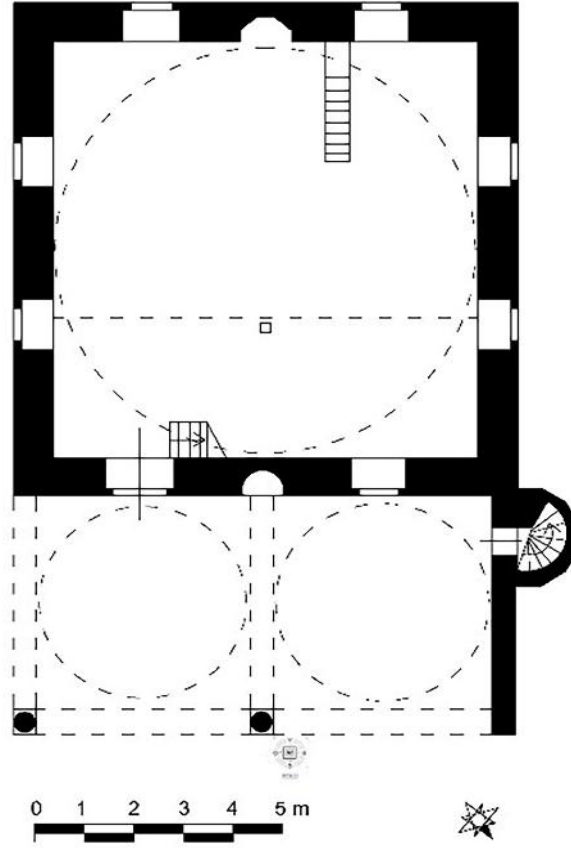
Foto 4. Günümüz Durumu

3.2. Altun (Altın) Alem Camii:

Sırbistan Yenipazar'ın (Novi Pazar) merkezinde bulunan yapı Novi Pazar'ın kalesine yakın yerde eski Dubrovnik-İstanbul yolu üzerindedir. (Skrijelj, 2024: 165). Evliya Çelebi, Yenipazar'ı ziyaret etmiş ve Altun Alem Camii'nin Yelec mahallesinde vaki eski bir mabetgâh olduğunu belirtmiştir⁸. Caminin Altun (Altın) olarak anılmasının nedeninin aleminin altından yapılmış olmasına bağlanılır (Skrijelj, 2024: 165). 1550 tarihli vakıf künyesine göre Muslihuddin Bin Abdülgani'nin Yeni Pazar'da inşa ettirdiği cami, mektep ve imam evi ile birlikte inşa edilmiştir. Mektep ayakta olmasına rağmen imam evi günümüze gelememiştir. Yenipazar'ın (Novipazar), Muslihuddin bin Abdülgani'nin burada kurduğu vakıf ile daha da genişlediği bilgisi mevcuttur (Kul, 2021:94). Cami, mektep ve zikredilen evin ihtiyaçlarının karşılanması için yerleri, özellikleri ve sınırları verilmiş olan gayri menkuller vakfedilmiştir. 1985 ve 1988 yılları arasında kapsamlı bir şekilde restore edilen cami (Skrijelj, 2024: 168), günümüze özgün haliyle gelebilmiş bir yapıdır. Söz konusu yapının inşa kitâbesi yer almamaktadır. Vakfiyesine göre 16. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundaki yapı, kare planlı ve tek kubbeli cami tipolojisine girmektedir. Kare şeklindeki harim mekânından sekizgen kasnaklı kubbeye iri pandantiflerle geçilmektedir. Yüksek kasnaklı kubbeye geçişte alçak tutulmuş pandantiflerle çözüm sağlanmıştır (Andrejević, 1984 :33). Caminin üç yönünde çift sıra pencereler dizilmiştir. Ön cephe dışında diğer cephelerde almaşık teknikli duvar örgüsü kullanılmıştır. Kuzeybatı yönde iki kemer açıklıklı ve kubbe ile örtülü son cemaat yeri uzanmaktadır. Son cemaat yerinin kuzeydoğu yönünde tek kemerli bir açıklık yer alırken, güneybatı yön duvarla kapatılmıştır. Günümüzde güney duvar ve kemerler beyaz badana boyası ile boyanmıştır. Revak bölümü almaşık teknikli harim kütesinden ayrıştırılarak düzgün kesme taşla vurgulanmıştır. Yayvan sivri kemerler orta ve kuzeydoğu yöndeki serbest konumlu sekizgen sütunlara, batı yönde duvara oturtularak doğuda tek, kuzeyde çift açıklık sağlanmıştır. Sekizgen sütunlar iki sıra mukarnaslı sarkıtlarla bezeli kübik başlıklara sahiptir. Harimin giriş kapısı, Dükkâncık Camii'nde olduğu gibi doğu yöndeki kenara kaydırılmıştır. Basık kemerli harim kapısı çift ahşap kanatlı olup üst ve alt kısımlarda kabara başlı mihlalarla sağlamlaştırılmıştır. Orta sütunun hizasında mekânın güney duvarında sivri kemer kavsaralı bir dış mihrap bulunmaktadır. Batı yönünde ise düz lentolu, sağır sivri kemer alınlıklı ve demir şebekeli pencere yer almaktadır. Mekânın güneybatı yönündeki zemin aynı şekilde yükseltilmiştir. Ayrıca bu yöndeki duvara, minareye geçiş kılan sivri kemerli kapı boşluğu yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin saçak kısmı üç yönde profilli silmelerle düzenlenirken harim kütesinde iki sıra kirpi saçak dizisi dikkat çekmektedir. Son cemaat yerinin iç mekânında revaktaki taşıyıcıdan güney duvara uzanan yayvan sivri kemer bu kısmı ikiye ayırmıştır. Güney duvardaki kemerler ise sağır kemer formunda olup eşdeğer ölçüde kare bir alan ortaya çıkartılmış ve üzerine kubbeler örtülmüştür. Mekânın küçük kubbeleri de ana kubbe gibi sekizgen kasnaklı olup pandantif geçişlidir. Eş yükseklikteki kubbelerin üzeri kurşunla kaplanmıştır. Harim ve son cemaat yeri arasında batı yönde bulunan minare çokgen formlu olup prizmatik külah ile örtülüdür (Şekil 4.; Foto. 5-6a-6b-6c)

⁸ Evliya Çelebi (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (5. Kitap 2. Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.750. Seyahatnâmede Çelebi, "...Tamamı 23 adet camidir. Evvelâ İstanbul yolu üzerinde Yelec Mahallesi'ndeki Altın Alem Camii eski bir mabetgâhtır" demektedir.



Şekil 4. Altun Alem Camii Planı (Zdravkovic'ten değiştirilerek)



Foto 5. Eski Bir Görünümü (<https://tonp.rs/portfolio/altun-alem-dzamiya>)



Foto 6a.. Genel Görünüm



Foto 6b. Son Cemaat Yeri

Foto 6c. İç Mekân

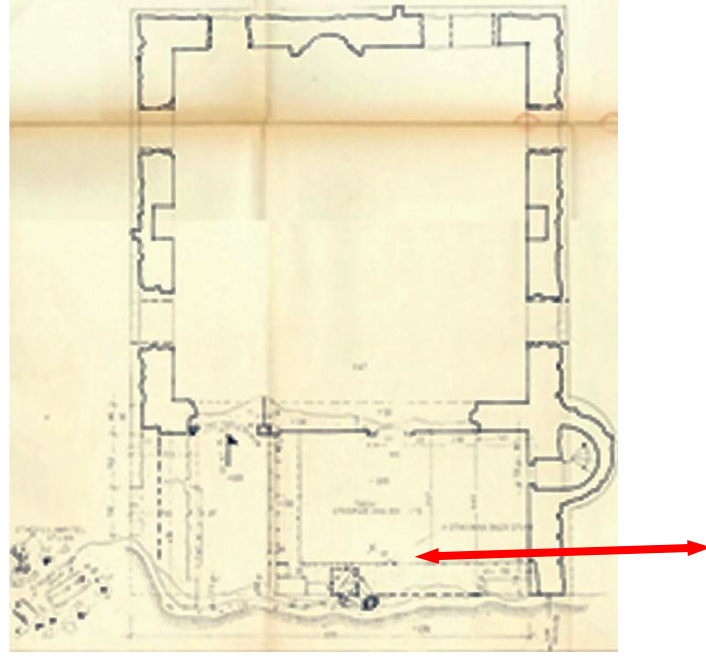
3.3. Mitroviça Muslihuddin Camii

Yapı, Kosova Mitroviça kasabasında Podjevo yolu üzerinde Mejiç (Maziç) köyünün dışında bulunmaktadır (İbrahimgil ve Konuk, 2006: 252; Tuncer, 2021: 166; Virmiş, 1999: 392). Vakfiyedeki kayda göre Muslihuddin Efendi, buradaki cami ve ribatı (han) için birtakım gayrimenkuller vakfetmiştir. Vakfiyede açık olarak caminin üç vakit (sabah-akşam-yatsı) açık olacağı belirtilmiştir. Günümüzde inşa kitabesi bulunmamaktadır. Vakfiyenin düzenleme tarihine göre 16. yüzyılda inşa edildiği açıkça söylenebilir.

Cami günümüzde harabe durumundadır⁹. Caminin kubbesiyle birlikte minarenin de tamamen yıkılmış olduğu görsellerden anlaşılmaktadır. Kare planlı olan yapının üzerinin kubbeli olduğu ve kubbeye geçişte mukarnaslı pendantif kullanıldığı görsellerden gözlenmektedir (İbrahimgil ve Konuk, 2006: 256). Resimlerden de anlaşıldığı üzere duvarlarda altı- üstlü bir pencere düzeni bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde duvar

⁹ Yapının bulunduğu yer, günümüzde Sırlarla olan ihtilafli bölge olduğu için Kosova Maziç Köyü'ne gidilememiş ve cami yerinde incelenememiştir. Görsel kaynak olarak, yayınlardaki fotoğraflar ve Mehmet Zeki İbrahimgil özel arşivi kullanılmıştır. Kişisel arşivinden faydalandığım için kendisine çok teşekkür ederim.

izleri ve sağ üst köşedeki pandantif kalıntılarından harim önündeki dikdörtgen planlı son cemaat yerinin iki kubbeli birimden oluştuğu, batı yönünün duvarla kapatıldığı ve arkasına sivri kemerli kapıdan geçiş sağlanan minarenin yerleştirildiği gözlenmektedir (İbrahimgil ve Konuk: 256; Meraki ve Meraki, 2016: 72). Bu şekilde caminin diğer iki yapıyla aynı biçimde tasarlandığı söylenebilir. Camideki son cemaat yeri sütunlarının yapılan araştırmada yerlerde olduğu belirtilmiştir (Meraki ve Meraki, 2016: 73). Son cemaat yeri, batı duvarı dışında tamamen yıkılmıştır. Caminin cephe duvarları moloztaş örgüdür. Cephe duvarındaki kesme taş kaplama ise büyük oranda dökülmüştür (Meraki ve Meraki, 2016: 69). Cami için restorasyon projeleri uygulansa da hayata geçirilememiştir. 1969 yılında çizilen planda mekânın güney duvarında bir dış mihrap bulunduğu ve harime girişin aynı şekilde doğu yön kenarından sağlandığı söylenebilir (Şekil 5; Foto. 7-10).



Şekil 5. Mitroviça Muslihuddin Camii Planı- 1969 (Meraki- Meraki, 2016: 69) (Kosova Kültür Bakanlığı'ndan)



Foto 7. Eski Bir Fotoğrafi (Meraki- Meraki, 2016: 69) (Kosova Kültür Bakanlığı'ndan)



Foto 8. Kuzey Cepheden (Meraki-Meraki, 2016:72)



Foto 9. Son Cemaat Yeri (M. Z. İbrahimgil Özel Arşivi)



Foto. 10. Güneydoğu Cephe (Tuncer, 2021: 171)

4. Değerlendirme ve Karşılaştırma

Muslihuddin bin Abdülgani, Üsküp, Sırbistan ve Kosova'da birçok hayrat yanında vakıf camileri de vakfetmiştir. Baniliğinde bulunduğu küçük çaptaki camiler, yanlarındaki yapı topluluğu ile birlikte 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu tür yapıların ihtiyaçlarının karşılanması için 1550 tarihli Arapça yazılmış vakfiyesinde gelir sağlayan akarlar zikredilmiştir. Küçük çaptaki bahse konu camilerin ortak özellikleri harim mekânının kare planlı ve kubbeli olması ve önlerinde dışa açılan iki kubbeyle örtülü çift kemer açıklıklı bir son cemaat yerinin bulunmasıdır. Mekânın kubbelerinin sekizgen kasnaklı olduğu gözlenmektedir¹⁰. Bu özellikler dışında mekân revakının batı yönünün duvarla kapatılması, doğu yönünün ise açık bırakılması, güney duvarında bir dış mihrap bulunması ve harime girişin doğu yöne (sola) kaydırılması gibi ortak nitelikler yer almaktadır. Alması olarak inşa edilen Dükkanlık ve Altun Alem Camii'nin son cemaat revakı muntazam kesme taşla yapılarak bu alana vurgu yapılmış ve orta taşıyıcıların mihrapla aynı aks üzerinde olması sağlanmıştır. Minare batı yönde harim ve son cemaat revakı arasındadır. Minareye çıkış mekânın batı yönde açılan duvarından sağlanmaktadır. Batı yöndeki zemin cemaatin namaz kılması için geniş ve yüksek tutulmuştur.

Bahse konu olan bu üç önemli camiden başka Balkan topraklarında bu tipolojide sadece Sırbistan'ın Niş şehrinde yer alan Bâli Bey Camii'nin inşa edilmesi dikkat çekicidir. Cami 1521-1523 yılları arasında Malkoçoğlu Bâli Bey tarafından yaptırılmıştır (Kiel, 2007: 148). Düzgün kesme taşla inşa edilen harimin önünde iki birimli ve üç yönden açıklıklı bir düzenlemeye sahip son cemaat yeri yer almaktadır. Güney duvarda aynı şekilde batı yönde zemin yüksekliği mevcuttur ve harim kapısı sola kaydırılmıştır. (Ayverdi, 2000: 131). Mekânın üç yönden açıklığa sahip olması camiye incelenen yapılardan ayırtmaktadır.

Anadolu'ya doğru yönelindiğinde ise az da olsa bu tipolojiden örneklerle karşılaşılabilir. Edirne'de bu tipe ait 4 örnek yer almaktadır. Şehabeddin Paşa (Kirazlı) Mescidi Abdullah oğlu Şehabeddin tarafından 1436-1438 yılında inşa edilmiştir (Bayrakal, 2001: 35). Tek kubbeli harimin önüne Aptullah Kuran tarafından çift kemer açıklıklı bir son cemaat yeri tahmini olarak çizilmiştir (Kuran, 1968: 42). Bir dış mihrabı bulunan mekânda minarenin doğu yönde bulunması dikkat çekicidir. Harime giriş sağlayan kapı açıklığının, son cemaat mahalli yerine doğu cephenin kuzey ucuyla irtibatlandırılması onu diğerlerinden ayıran önemli bir özelliktir.

Edirne'nin Kadirhane Sokağı'nda yer alan Selçuk Hatun Mescidi, kitâbesine göre Selçuk Hatun tarafından 1455-56 yıllarında yapılmıştır (Ayverdi, 1989: 216; Meriç, 1953: 500; Bayrakal, 2001: 49). Tek kubbeli olan harim mekânının önünde kuzey cephede seçilebilen kemer izlerinden iki kubbeli bir son cemaat yerinin varlığı anlaşılmaktadır (Bayrakal, 2001: 46). Minare kapısının harim içerisinde yer alması ve harim kapısının kuzeybatı uca bulunması (Ayverdi, 1989: 216) bahse konu olan camilerden farklılık oluşturmaktadır.

Edirne'nin Ayşe Kadın semtinde yer alan Kadı Bedreddin Camii'nin 1529-30 yıllarında tamamlandığı bilgisi mevcuttur (Bayrakal, 1989: 115). Kare planlı harimin önünde kuzeye açılan çift kemer açıklıklı son cemaat yeri almaktadır. Buradaki farklılık dış mihrabın olmamasıdır. Dış mihrap yerine sivri kemerli bir çökertme içinde dörtgen bir pencere bulunur. Harim kapısı, incelenen yapılardan farklı olarak daha abidevi olup adeta bir taçkapı mahiyetinde tasarlanmıştır. Mekânın üç yönü Bâli Bey Camii'nde olduğu gibi revaklı bir düzenlemeye sahiptir. Resimlerden gözlemlendiği kadarıyla son cemaat revakının cephe duvarlarından ayrı bir malzemeye sahip olması bahse konu olan yapılarla benzerlik göstermektedir (Tablo 1).

Kileci Yakub mahallesinde yer alan Hızır Ağa Camii'nin inşası 16. yy. ortalarına dayandırılır (Bayrakal, 2001: 120). Kare planlı harimin önünde kubbeyle örtülü iki kemer açıklıklı son cemaat yeri bulunmaktadır. Çokgen kasnaklı kubbelere pandantiflerle geçiş sağlanmaktadır. Son cemaat mekânı üç yönden açık olup harime giriş güneybatı köşeden verilmiştir. Minare ise batı yerine kuzeydoğu köşeye alınmıştır. Muslihuddin Efendi'nin camilerinde olduğu gibi son cemaat revakında düzgün kesme taş kullanılarak mihraba giden yön vurgulanmıştır. Cephenin diğer duvarlarında ise kabayonu taş örgü görülmektedir.

İstanbul'a yönelindiğinde il kapsamında bu tipolojide 5 örneğe rastlanılır. Fatih döneminde inşa edildiği bilinen Yarhisar Camii, hayrat kaydına göre 1461'de İstanbul kadısı Muslihuddin Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır (Öz, 2015: 151; Ayvansarayı Hafız Hüseyin, 1987: 73). Yapı, yangın geçirdiği için oldukça harap durumda kalmış, 1954-56 yılları arasında ya da 1958 yılında yeniden ihya edilmiştir (Ayverdi, 1953: 201; Ayverdi, 1989: 517; Öz, 2015: 151). Kare planlı harimin önünde eski arşiv fotoğrafına bakıldığında iki birimli

¹⁰ Kosova'daki Mitroviça Muslihuddin Camii'nin son cemaat yeri yıkıldığı için bu birimde yer alan kubbelerin nitelikleri bilinmemektedir.

bir son cemaat yerinin varlığından söz etmek mümkündür. Sonraki yıllarda ise söz konusu mekânın, kadınlar mahfili olarak düzenlenip etrafının camlarla kapatıldığı ifade edilmektedir (Diyanet İşleri Başkanlığı Fatih Müftülüğü, 1991: 181). Son cemaat yerinin batı yönü yerine doğu yön duvarla kapatılmıştır.

Uzun Çarşı yokuşunda bulunan Yavaşca Şahin Mescidi'nin bânisi Yavaşca Şahin Mehmet Paşa olup Fatih döneminde yapıldığı bilinmektedir (Öz, 2015:152). 1916 yılında Mercan yangınında harap olan yapı 1950 senesinde tamir edilmiştir (Ayverdi, 1989: 501; Öz, 2015: 152). Fakat bu yangında harap olan son cemaat yeri yeniden yapılamamıştır (Ayverdi, 1953: 532). Günümüzde, kubbeli ve çift kemer açıklıklı iki birimden oluşan son cemaat yeri tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Kare planlı ve tek kubbeyle örtülü ana mekânın önünde iki birimli bir son cemaat yerinin uzandığını Ayverdi'nin planına göre söylemek mümkündür. Musluhiddin bin Abdülgani'nin vakıf camilerinden farklı olarak son cemaat yerinin güney duvarının batı yöndeki açıklığı harim mekânıyla irtibatlandırılmıştır.

Ayasofya'da Bab-ı Hümayun'un sağ tarafında kalan İshak Paşa Camii, İshak Paşa tarafından 15. yy.'da inşa edilmiştir (Ayvansaraylı, 1987: 59). Çeşitli dönemlerde tamir gören yapı sonrasında yangın geçirerek 1937 ve 1958'de yeniden onarılmıştır (Öz, 2015: 77). Fakat son cemaat yerinin onarılmadığı bilgisi mevcuttur (Eyice, 2000: 539). Kare planlı harimin önünde iki kubbeli son cemaat yerinin varlığı, mekânın güneyindeki cephe duvar izinden anlaşılmaktadır. Minareye girişin harimden sağlanması (Eyice, 2000: 539) incelenen yapılardan farklılık oluşturur.

Eminönü Unkapanı'nda bulunan Üç Mihraplı Camii Hacı Hayrüddin Efendi tarafından 1475-76 yıllarında inşa edilmiştir (Ayvansaraylı Hafız Hüseyin, 1987: 86; Ayverdi, 1989: 510). Kare planlı olan harim mekânının önünde son cemaat yerinin kuzeyinde çift kemer açıklıklı bir düzenleme görülmektedir. Doğu ve batı yönler ise duvarla kapatılmıştır. Harime girişin, güney duvarın batı yöndeki kenarından sağlandığı gözlenmektedir. Unkapanı'nda bir başka cami örneği Yavuz Er Sinan Camii'dir. 1484 tarihli bir vakfiyesi vardır (Ayverdi, 1989: 534). Buradan hareketle yapının bu tarihten önce inşa edildiğini söylemek mümkündür. Harimin önündeki kubbeyle örtülü çift kemer açıklıklı son cemaat mekânının güney duvarının doğu ucundaki kapı açıklığından harime giriş sağlanmaktadır. Son cemaat yerinin üç yönden revaklı açıklığa sahip olması bakımından Bali Bey, Hızır Ağa ve Kadı Bedreddin camileriyle benzer özellik taşır.

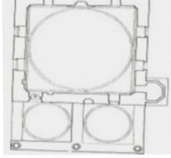
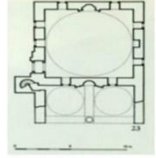
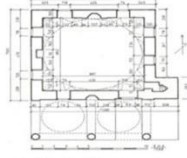
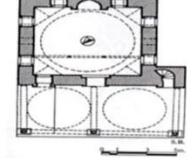
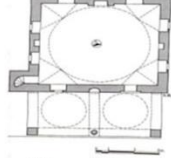
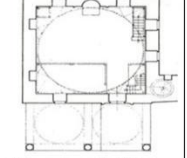
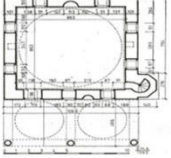
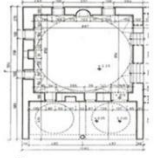
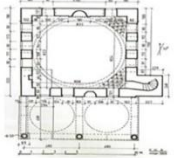
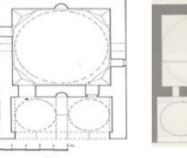
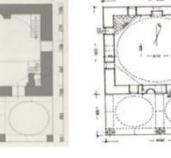
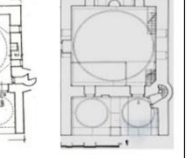
Manisa merkezde yer alan Hacı İlyas Camii, Mehmet oğlu Hacı İlyas tarafından 1363 yılında inşa edilmiştir (Gökçen, 1946: 87; Acun, 1999: 26). Kare planlı harimin kuzeyinde, iki kubbeli ve yanlardan kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Giriş kapısının, güney duvarının doğu kenarına alınması yönünden benzerlik söz konusudur.

Sinop'un Boyabat İlçesinde yer alan Ak Mescit'in 1362-1461 yılları arasında Candaroğullarından İsfendiyar Bey tarafından yaptırıldığı, İsmail Bey'in ise yapıyı onardığı tahmin edilmektedir (Çal, 2014: 14). Harimin önünde kubbeyle örtülü iki birimli bir son cemaat yeri uzanmaktadır. Son cemaat yerinin doğu duvarı kapalı iken diğer yönler açık olarak düzenlenmiştir (Çal, 2014: 14). Harime girişin batı yönden sağlanması, Balkanlardaki söz konusu yapılardan farklı kılan bir unsurdur. Mescitte bir dış mihrap gözlenmemektedir.

Amasya Kazancı mahallesinde 1484 yılında Selim Ağa tarafından yaptırılan Kiları Selim Ağa Camii'nin (Yüksel, 1983: 37) kare planlı ve tromp geçişli kubbeli ibadet mekânının kuzeyinde kubbeyle örtülü çift kemer açıklıklı son cemaat yerinin güneybatı duvarının ucuna giriş kapısının yerleştirilmiş olması farklılık arz eder. Balkanlardaki örnekler gibi batı yönü kapalı olan mekânın diğer iki yönü açıklıklı düzenlemeye sahiptir.

Amasya'nın Merzifon ilçesinde ise Alaca Minare Mescidi yer almaktadır. Alaca Minare Mescidi 1500 yılında Hacı Ali bin Kasım tarafından yaptırılmıştır (Çerkez, 2005: 206-207). Kübik bir yapıya sahip olan harimin kuzeyinde dışarı açılan kubbeyle örtülü iki kemer açıklıklı son cemaat yeri yer alır. Son cemaat mekânının yan duvarlarının kapalı olması makaleye konu olan camilerden ayırtıran bir özelliktir.

Tablo 1. Balkan ve Anadolu'daki İki Birimli Son Cemaat Yerlerine Sahip Cami ve Mescitlerin Planları

					
Bali Bey Camii (Sırbistan/Niş) <i>Andrejevic, 1984:28</i>	Şehabeddin Paşa (Kirazlı) Mescidi (Edirne) <i>Kuran, 1968:42</i>	Selçuk Hatun Mescidi (Edirne) <i>Ayverdi, 1989:216</i>	Kadı Bedreddin Camii (Edirne) <i>Bayrakal, 2001:113</i>	Hızır Ağa Camii (Edirne) <i>Bayrakal, 2001:117</i>	Yavaşca Şahin Mescidi (İstanbul) <i>Ayverdi, 1953:213</i>
					
İshak Paşa Camii (İstanbul) <i>Ayverdi, 1989:426</i>	Üç Mihrap Camii (İstanbul) <i>Ayverdi, 1989:511</i>	Yavuz Er Sinan Camii (İstanbul) <i>Ayverdi, 1989:535</i>	Hacı İlyas Bey Camii (Manisa) <i>Acun, 1999:29</i>	Ak Mescit (Sinop/Boyabat) <i>Çal, 2014:139</i>	Kilari Selim Ağa Camii (Amasya) <i>Yüksel, 1983:38</i>
					Alaca Minare Mescidi (Amasya) <i>Çerkez, 2005, çiz. 29</i>

Tablo 2. Balkan ve Anadolu'daki İki Birimli Son Cemaat Yerlerine Sahip Cami ve Mescitlerin Fotoğrafları

					
Bali Bey Camii (Sırbistan/Niş) <i>Kiel, 2007:148</i>	Kadı Bedreddin Camii (Edirne) <i>Bayrakal, 2001:227</i>	Hızır Ağa Camii (Edirne) <i>Bayrakal, 2001:229</i>	Yarhisar Camii (İstanbul) <i>Ayverdi, 1989:518</i>	Yavaşca Şahin Mescidi (İstanbul) <i>Ayverdi, 1953:213</i>	İshak Paşa Camii (İstanbul) <i>Evce, 2000:539</i>
					
Üç Mihrap Camii (İstanbul) <i>Ayverdi, 1989:512</i>	Yavuz Er Sinan Camii (Edirne) <i>Ayverdi, 1989:535</i>	Hacı İlyas Bey Camii (Manisa) <i>Acun, 1999:30</i>	Ak Mescit (Sinop/Boyabat) https://www.kultur-portali.gov.tr/medya/	Kilari Selim Ağa Camii (Amasya) <i>Yüksel, 1983:38</i>	Alaca Minare Mescidi (Amasya/Merzifon) https://www.turkiyenin-tarihieserleri.com/

5. Sonuç

Üsküp eşrafından olduğu bilinen ve Balkanlar'da vakfettiği zengin vakıf eserleriyle tanınan Muslihuddin bin Abdülgani'nin günümüz Makedonya, Kosova ve Sırbistan topraklarında bulunan üç adet camisi miladi 1550 tarihli Arapça vakfiyesinde gelir getiren akarları ile birlikte zikredilmektedir. Bahse konu olan eserlerin aynı tipolojide inşa edilmeleri dikkat çekicidir. Kübik ve tek kubbeli harim mekânının önünde çift sivri kemerle dışarı açılan iki kubbeli ve dikdörtgen planlı son cemaat mekânları mevcuttur. Güney duvardaki doğu uçtan harime giriş sağlanmaktadır. Harimin önündeki dışa açılan son cemaat yerinin iki kemer açıklığı şeklinde düzenlenmesi harim kapılarının, giriş aksının doğu yöne yerleştirilmesine neden olmuştur. Kuzeyde çift, doğuda ise tek kemer açıklıklı bir düzenleme camilerde görülen ortak özelliktir. Kuzeye açılan çift kemerler sütun ya da ayaklara oturmaktadır. Söz konusu camilerin son cemaat yerlerinin batı yönünün duvarla kapatılması dikkat çekicidir. Her üç camide de mihrap aksında ya da hafif kaydırılmış şekilde bir dış mihrap mevcuttur. Orta aksta serbest konumlu taşıyıcı, güney duvarda dış mihrap ve harim duvarındaki ana mihrap hizalanarak kible aksı vurgulanmıştır. Muslihuddin bin Abdülgani Efendi'nin aynı tarzda küçük ibadet yapıları inşa ettirmiş olmasının temel nedenleri arasında dönemin koşulları hesaba katılırsa daha çok ihtiyaca binaen küçük ama işlevsel ibadet yapıları yaptırmış olması mümkündür. 16. yy.'a tarihli muhtemelen aynı zamanlarda inşa ettirilmiş olan Sırbistan Niş'teki Bali Bey Camii dışında Balkan topraklarında bu tür iki gözlü son cemaat

yerine sahip cami yapısı günümüz bilgileri kapsamında mevcut değildir. Erken döneme ait örnekler varsa bile günümüze intikal edememiştir. Anadolu'ya baktığımızda ise çoğunlukla 15. yy.'da inşa edilmiş cami ve mescitlerde İstanbul, Edirne, Amasya, Manisa ve Sinop gibi şehirlerde benzer yanları ile uygulanmıştır. Başkent'te denenen bu tipoloji taşrada az da olsa uygulama fırsatı bulmuştur. Fakat 16. yy.'ın ikinci yarısından sonra bu uygulamanın Anadolu'da görülmediği örneklerle bakılarak söylenebilir. Anadolu'daki yapılar, Hızır Ağa Camii (16.yy. ortaları), Kadı Bedrettin Camii (1529-30) ve Alaca Minare Mescidi (1500) dışında çoğunluğu 15. yy.'a tarihlenir. Manisa'daki Hacı İlyas Camii (1363) ve Sinop Ak Mescit (1362-64) bu uygulamanın bilinen ilk örnekleri olması bakımından önemlidir. Her iki yapı da Beylikler dönemi eseridir. 15. yüzyılda bu tipoloji İstanbul, Edirne, Amasya gibi Osmanlı şehirlerinde az da olsa devamlılık sağlamıştır. Anadolu'daki çoğu örnek, söz konusu bâninin vakıf camilerinden daha erken tarih vermektedir. Dükkancık Camii ve Altun Alem Camii'nin son cemaat yeri revaklarında görülen düzgün kesme taş, Mimar Sinan camilerinde de karşılaşılan bir özelliktir. Söz konusu yapıların vakfiyelerinin 1550 tarihli olması Sinan çağıyla uyumludur. Böylelikle Sinan'ın söz konusu yapılara Hassa Mimarlar Ocağı'ndan mimarlar göndererek görevlendirdiği söylenebilir.

Benzer örneklerde aynı şekilde kare planlı tek kubbeli harim mekânının önünde kubbeyle örtülü çift kemer açıklıklı bir son cemaat yeri mevcuttur. Araştırdığımız yapılardan farklı olarak son cemaat mekânının üç yönden açık olması (Bali Bey Camii, Kadı Bedreddin Camii, Hızır Ağa Camii, Yavuz Er Sinan Camii), mekânın iki yönden de kapalı olarak doğu ve batı yanda harim duvarlarının uzantısı olarak görünmesi (Alaca Minare Mescidi, Üç Mihraplı Camii, Hacı İlyas Camii), son cemaat yerinin doğu yönü yerine batı yönünün duvarla kapatılması (Amasya Kılari Selim Ağa Camii), minarenin doğuda yer alması (Kırazlı Mescit, Hızır Ağa Camii), harime girişin güney duvardaki batı uçtan sağlanması (Selçuk Hatun Mescidi, Hızır Ağa Camii, Üç Mihraplı Camii, Yavaşca Şahin Mescidi, Amasya Kılari Selim Ağa Camii, Ak Mescit, Merzifon Alaca Minare Mescidi) gibi başlıca özellikler söylenebilir. Edirne Kırazlı Mescit'te ise harime giriş son cemaat mahallinin güney duvarından değil harim kütesinin doğu cephesinden sağlanarak ayrı bir farklılık oluşturulmuştur. Kare planlı harim mekânının önünde dışa açılan çift kemer açıklıklı son cemaat yerinin Osmanlı'nın sonraki dönemlerinde uygulanmadığı görülmektedir. Bunun nedeninin strüktür olarak kullanışlı olmaması söylenebilir. Aynı dönem içinde üç veya beş gözlü son cemaat yerlerine sahip camiler yaygın olarak inşa edilmiştir.

Okuduğumuz Arapça vakfiye ışığında Muslihuddin bin Abdülğani'nin hayrat eserlerinden olan üç yapının son cemaat yerleri üzerinden bir tipoloji değerlendirilmesine gidilmiş ve Balkan ve Anadolu topraklarındaki örneklerle farklılık ve benzerlikleri karşılaştırılmış olup Türk Sanat Tarihi bilim dalına yeni bir bakış getirmek istenmiştir.

Kaynaklar

- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Andrejevic, A. (1984). *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji – kupolne džamije*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU).
- Arseven, C.E. (1956). *Türk Sanatı Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aslanapa, O. (1973). *Türk Sanatı II (Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ayvansarayî H. H. (1987). *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmi)*. (Haz. İhsan Erzi). İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları.
- Ayverdi, E.H. (1953). *Fatih Devri Mimarisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Ayverdi, E.H. (1989). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III. 2. Baskı*. İstanbul: Damla Ofset.
- Ayverdi, E.H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri (Yugoslavya)*. III. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Bayrakal, S. (2001). *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Çal, H. (2014). *Boyovası/Boyabat Kazasında Türk Mimarisi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Çaycı, A. (2017). *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*. Konya: Palet Yayınları.
- Çerkez, M. (2005). *Merzifon'da Türk devri mimari eserleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Fatih Müftülüğü (Haz.) (1991). *Fatih Câmileri ve Diğer Tarihi Eserler*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erdmann, K. (1962). XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu. *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (19-24 Ekim 1959) içinde* (144-151). Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Evliya Çelebi (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (5. Kitap 2. Cilt), haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, S. (2000). İshak Paşa Camii ve Hamamı. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 22,538-540). İstanbul: TDV Yayınları.
- Gökçen, İ. (1946). *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*. I. İstanbul: Marifet Basımevi.
- Hasol, D. (2016). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. (14. Baskı). İstanbul: Yem Yayınları.
- <https://tonp.rs/portfolio/altum-alem-dzamija>. (Erişim Tarihi 06.11.2024).
- <https://www.turkiyenintarihieserleri.com/> (Erişim Tarihi 06.11.2024).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/fotodetay/22699> (Erişim Tarihi 06.11.2024).
- İbrahimi, M. (1994). Dükkâncık Camii. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 19, 19), İstanbul: TDV Yayınları.
- İbrahimgil, M.Z. ve Konuk, N. (2006). *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri*. (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaleşi, H. (1972). *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*. Pristina: Zajednica naucnih ustanova Kosova.
- Katoğlu, M. (1966). 13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri. *Türk Etnografya Dergisi*, 59,81-100.
- Kiel, M. (2007). Niş. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 33,147-149). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kul, E. (2021). Muslihüddin Bin Abdulgani (Müezzın Hoca) Vakfı. *Vakıflar Dergisi*, 55, 85-99. <https://doi.org/10.16971/vakiflar.831931>
- Kumbaracı Bogoyevic, L. (2008). *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul: Enka Yayınevi.
- Kuran, A. (1964). *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını.
- Kuran, A. (1968). *The Mosque In Early Ottoman Architecture*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Meraki, Ş. ve Meraki, F. (2016). Kosova'da Muslihuddin/Müezzın Hoca Camisi. *Restorasyon Yıllığı*, 13, 66-85.
- Meriç, R.M. (1953). Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* içinde, (Cilt I- 439-536) İstanbul.
- Mülayim, S. (2008). Revak. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 35, 22-24). İstanbul: TDV Yayınları.
- Önder, M. (1962). *Mevlâna Şehri Konya (Tarihi Kılavuz)*. Konya: Yeni Kitabevi Basımevi.
- Öz, T. (2015). *İstanbul Camileri I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özüdoğru, Ş. (2005). *Erken ve Klasik Devir Osmanlı Camilerinde Son Cemaat Yerlerinin Gelişimi ve Tipolojisi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Škrjatelj, Z. (2024). *Osmanlı dönemi novi pazar'da imar faaliyetleri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sözen, M. ve Tanyeli U. (2010). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tuncer, H. (2021). *Kosova'daki Osmanlı dönemi camileri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Vırnıca, R. (2012). *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri*. (Cilt I.), Kosova: Kosova Türk Araştırmacıları Derneği.
- Yüksel, İ.A. (1983). *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Zdravkovic, I. (1964). *Izbor Gradze la Prouča-uanje Spomenika Islamske Arhitekture u Jugoslaviji*, Beograd.
- Arşiv Kaynakları**
- BOA, (Evkaf), Kutu: 35, Gömlek: 65, Sıra:1-2, 16 Mart 1904.
- VGMA, Defter: 632, Sayfa: 494-498, Sıra:206, 19 Ocak 1550.
- VGMA, Df. 632, Sf. 494-498, Sıra 209

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
☒ Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.